

НЕКИ ПРОБЛЕМИ РАДНЕ СНАГЕ У РАТНОЈ ЕКОНОМИЦИ

Савремени ратови ангажују све привредне и индустриске изворе једне земље уз велико напрезање које се не може ни упоредити са оним из доба мира. Овакво ангажовање захтева огромну радну снагу, неопходну за масовну производњу ратног материјала и масовну ратну армију. Поставља се питање: како довести у склад те две супротне тенденције? Јер, масовне армије нема — као што показују и искуства из Другог светског рата — без масовне производње. А, с друге стране, масовне армије не могу постати масовне ако се у њих сливају само слободне људске резерве и годишњи прираст становништва. Зато се радна снага у ратној економици неминовно јавља не само као произвођач него и као један од врло важних фондова за попуну постојећих и формирање нових ратних јединица. То значи да се радна снага у великој мери налази под ударом мобилизације за потребе фронта. Ради илустрације наводим овај пример. Немачка је у периоду од 1939 до 1944 године мобилисала око 10,000.000 радника, САД од 1940 до 1945 преко 6,500.000, а Енглеска у том периоду нешто мање од 4,000.000. Ако се то узме у процентима у односу на укупно бројно стање запослене мушке радне снаге, износило би: за Немачку око 42,8%, за САД око 16,0% и за Енглеску око 27,5%.¹⁾

Треба имати у виду још неке чињенице које говоре о утицају мобилизације на фондове радне снаге. У Немачкој је од 1939 до 1944 године број мушке радне снаге смањен за преко 10 милиона (тачније —10,312.000), а у том периоду је мобилисано за потребе ратне армије око 13 милиона људи. У Енглеској је у истом периоду број мушке радне снаге смањен за 3,890.000, а број оружаних снага порастао је

¹⁾ Ево како је изгледао број радника на једног мобилисаног војника у току Другог светског рата код неких земаља које су активно учествовале у њему:

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Немачка:	28,91	6,36	4,97	4,10	3,82	3,95	—
САД:	—	—	54,48	20,00	7,45	4,96	4,34
Енглеска:	26,31	—	7,81	5,32	3,96	3,69	—

(Узето према подацима објављеним у: *The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy*, The United States Strategic Bombing Survey, октобар 1945; *Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom*, новембар 1944, стр. 41-42; *Ministry of Labour Gazette*, јун 1946, стр. 154, и др.)

за 3,680.000 људи. У САД је од 1941 до 1945 године број мушке радне снаге смањен за 11,576.000, а бројно стање ратне армије порасло за 11,345.000 људи.²⁾

Од овог броја одређен проценат свакако је отпадао услед смртности, неспособности за рад, као и услед губитака проузрокованих бомбардовањем (случај са Немачком и Енглеском) итд. Али, неоспорна је чињеница да је огромна већина мобилисана за потребе фронта. Тешко је, међутим, говорити о тачном проценту мобилисаних за потребе фронта, али се приближно може доћи до закључка да тај проценат — у односу на укупно смањење броја мушке радне снаге — не износи мање од три четвртине, а свакако и више.

Мобилизацијом људства за потребе ратне армије смањују се фондови радне снаге, али се при томе општа маса уложеног рада готово не смањује него се чак и повећава. Мобилисана радна снага се надокнађује из других извора, као што ће се доцније видети, али се тиме проблем производње не решава потпуно. Заводе се и друге мере да би се обезбедила потребна маса рада коју захтева производња. Уводи се продужење радног времена (у односу на мирнодопско) које се у просеку креће од 20—25%. Врши се веће напрезање и рационализација радне снаге по јединици времена и тиме скраћује радно време по јединици производа. Затим, важну улогу игра и померање радне снаге од мање важних ка важнијим гранама ратне производње.

Како су поједине земље ово питање решавале могу да покажу искуства из прошлог рата. Иако је у САД, на пример, у периоду од 1940 до 1944 године број запослених порастао за 4,840.000 људи, или за 10,3%, ипак се производња ратног материјала у истом периоду знатно повећала, и то: авиона за 5,9 пута, базука за 215 пута итд., док се производња тенкова у 1943 у односу на 1940 годину повећала за 6,8 пута, артиљериских оруђа 5,6 пута, пушака 22,3 пута, митраљеза 9,3 пута, минобацача 2,7 пута, камиона 4,9 пута, итд.³⁾ То значи да је производња ратног материјала расла неупоредиво бржим темпом него што је растао број запослених радника. Производња наоружања, дакле, порасла је у просеку за 74%, док је број запослених порастао за свега 10,3%. Јасно је да се производња није повећала само порастом броја запослених него порастом опште масе рада. Пораст производности рада у ратној економици СССР-а показују ови примери: производња авиона „ИЛ-4“ смањена је у 1943 години у поређењу са 1941 са 20.000 на 12.500 радних часова, јуришног авиона „ИЛ-2“ са 9.500 на 5.900, авиона „ПЕ-2“ са 25.300 на 13.200 радних часова; топ-

²⁾ »Statistical Abstract of the United States«, 1940; *Survey of Current Business*, фебруар, март, јули, децембар 1945, фебруар, март 1946. »The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy«, The United States Strategic Bombing, октобар 1945. *Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom*, новембар 1944, стр. 41—42. *Ministry of Labour Gazette*, јун 1946, стр. 154.

³⁾ *Production Wartime Achievements and the Reconversion Outlook*. War Production Board, 1945.

хаубице 152 мм са 4.500 на 2.400, а пуковског топа 76 мм са 1.200 на 800; тенка „Т-34“ са 8.000 на 3.700, а тенка „КВ“ са 14.600 на 7.200; пушке са 12 на 9 радних часова итд.⁴⁾ Али, док је, с једне стране, расла продуктивност рада скраћивањем радног времена по јединици производа, дотле је, с друге стране, продужено радно време за око 22%.

Из овога се види да рат врши веома јак притисак на фондове радне снаге у виду мобилизације за поуну постојећих и формирање нових ратних јединица и да због мобилизације радне снаге за потребе фронта долази до веома оштрих диспропорција између растућих потреба фронта у ратном материјалу, с једне, и слабљења производње услед те мобилизације и из других разлога, с друге стране. Према томе, умањена маса радне снаге — проузрокована мобилизацијом и природним опадањем — мора се надокнадити адекватном масом рада, коју захтевају потребе вођења рата. Међутим, та се надокнада не управља према умањеној маси рада него је мора превазилазити још за онолико за колико је она умањена, односно за колико су порасле потребе фронта проузроковане мобилизацијом и порастом ратне армије. На тим принципима се управо и формира равнотежа између материјалних потреба рата, с једне, и радне снаге у ратној економици, с друге стране. У ширем смислу, то кретање нужно рађа и проблем радне снаге у ратној економици који се појављује мање-више као проблем на општем плану вођења рата.

О изворима радне снаге

За разлику од мирнодопских услова, радна снага у ратној економици, као што се види, подвргнута је тенденцији перманентног смањивања. А да би се обезбедила равнотежа, тј. склад између материјалних потреба рата — чија је тенденција усмерена ка сталном порасту или бар одржавању на потребном нивоу — императивно се намеће потреба за изналагањем одговарајућих решења у вези са обезбеђењем извора нове радне снаге.

Међутим, када је реч о решавању овог проблема, онда треба напоменути да нема неких „апсолутних“ начела која би у свему важила за све земље или за већину земаља, мада постоји нешто што је заједничко и од чега полазе све земље. То заједничко је, а уједно и најважније, поседовање одређене масе резервне радне снаге и стварање нове у току рата. А ти нови извори, који су неопходни ратној економици да би могла одговорити својим задацима, морају се црпсти и експлоатисати из спољних и унутрашњих извора. Величина тих извора зависи од конкретних услова сваке земље, степена њеног ангажовања у рату и циљева вођења рата, не узимајући у обзир ону радну снагу са којом се ступило у рат.

⁴⁾ Н. Вознесенский: *Военная экономика СССР в период отечественной войны*, изд. 1948, стр. 111—115.

Ипак, пракса је показала да у већини земаља преовлађују унутрашњи извори и да њихово коришћење зависи од конкретних услова сваке земље. Тако је у САД 1940 било незапослених 7,298.000 радника, а 1944 840.000, тј. 8,7 пута мање. У Енглеској се број незапослених смањио од 1,345.000 у 1939 на 102.000 у 1944 или преко 13 пута.⁵⁾ То говори колико су значајни фондови незапослене радне снаге за ратну економику капиталистичких земаља.

Пошто није располагао фондовима незапослене радне снаге, СССР је у прошлом рату примењивао метод радне мобилизације. Тако је већ 30 јуна 1941 године при Савету комесара СССР-а формиран Комитет за мобилизацију и расподелу радне снаге, као и одговарајући комитети по републикама, покрајинама, областима и нижим територијалним јединицама. Ти органи су одиграли одлучујућу улогу не само у погледу обезбеђења ратне производње новом радном снагом, него и у погледу њене расподеле по грамама ратне производње — према њиховој важности. Као пример може се навести да су ти органи само у току 1943 године мобилисали 7,609.000 нових радника и извршили њихову расподелу по разним грамама привреде.⁶⁾

Спољни извори радне снаге играју важну улогу не само у производњи, него омогућују и већи проценат мобилизације сопственог становништва за активна ратна дејства. Наиме, страна радна снага обезбеђује се на бази индивидуалних аранжмана и регионалних уговора (обично у оквиру коалиције држава), затим од интерниране радне снаге, од радне снаге са окупираних територија која ради на тим територијама за рачун окупатора и од ратних заробљеника.

Пример Немачке из прошлог рата — као најизразитијег претставника коришћења стране радне снаге — може да пружи јаснију слику о томе. Ево како се кретао број страних радника у Немачкој по годинама рата (у хиљадама):⁷⁾

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Домаћа радна снага:	39.114	34.508	32.729	31.180	30.260	28.705
Страна радна снага:	99,24%	96,70%	92,00%	87,80%	82,86%	80,24%
Домаћа радна снага:	301	1.154	3.033	4.224	6.260	7.126
Страна радна снага:	0,76%	3,30%	8,00%	12,20%	17,14%	19,76%

⁵⁾ *Statistical Abstract of the United States, 1940; Survey of Current Business, 1945, 1946; Ministry of Labour Gazette, јун 1946.*

⁶⁾ *Вопросы истории, бр. 2, 1955 год., Н. Вознесенский: Военная экономика СССР в период отечественной войны, изд. 1948, стр. 110.*

⁷⁾ *The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy. The United States Strategic Bombing Survey, октобар 1945.*

Према оријентирној процени Међународног бироа рада, у Немачкој је било у јануару 1944 год. 8,670.000 страних радника (укључујући и запослене ратне заробљенике), од чега: Француза 1,970.000, Пољака 1,456.000, Белгијанаца 530.000, Југословена 365.000, Холанђана 350.000, Италијана 250.000 и осталих 3,750.000.

Међутим, немачка штампа знатно је преувеличавала ту цифру. Тако је, према есенском фашистичком листу »National Zeitung« од 16 јула 1943 год., у Немачкој на дан 31 маја 1943 г. радило 12,100.000 радника и ратних заробљеника.

При овоме је свакако корисно навести и учешће стране радне снаге по привредним гранама. Ево како је то, углавном, изгледало у процентима у односу на укупан број запослених домаћих (и страних) радника:⁸⁾

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Индустрија и транспорт:	0,83	2,47	8,31	12,00	21,10	25,00
Пољопривреда, риболов и шумарство:	1,10	5,38	13,60	17,61	20,30	22,15
Трговина, банке и осигуравајуће установе:	0,20	0,53	1,70	2,90	4,80	6,58
Администрација и управни апарат:	0,26	0,80	2,00	2,00	2,60	4,10
Војна администрација и полиција:	0,30	1,52	4,62	4,82	8,49	11,18
Разне комуналне услуге:	0,44	0,98	2,18	3,88	5,00	5,22

Ово се, додуше, односи само на стално запослену страну радну снагу која је радила на територији Немачке,⁹⁾ не узимајући у обзир онај део интернираног становништва и ратне заробљенике који су само повремено коришћени за поједине радове. Из овога се види каква је значај имала страна радна снага за немачку ратну економику. Међутим, она је имала и шири значај од чисто економског. Захваљујући њеном коришћењу, Немачка је могла да мобилише досада непознат проценат становништва за потребе ратне армије, а да при томе одржава производњу на потребном нивоу кроз читаво време рата.

Али, коришћење стране радне снаге не може се сводити само на Немачку. То у новије време мање-више примењује свака земља саобразно својим конкретним условима. Треба, међутим, напоменути да страна радна снага, по правилу, није еквивалентна домаћој радној снази, пошто производност рада једног њеног дела — пре свега интернираца и ратних заробљеника — није већа од просека, већ је често и знатно мања.

Унутрашња структура радне снаге

Под дејством ратних закона долази до промена и у структури радне снаге. Те промене одвијају се непрекидно, кроз читаво време трајања рата. Оне се испољавају у три основна вида: у бројном сма-

⁸⁾ Исто.

⁹⁾ Немачка је обилно користила радну снагу и на окупираним територијама. Само на територији Француске, Чехословачке и Белгије за немачку су радиле 44 фабрике авиона, 17 завода и фабрика за производњу мотора, као и многе фабрике за производњу тенкова (међу којима Рено, Швајдер и Шкода) и другог ратног материјала. Само Шкодини заводи могли су снабдевати око 45 немачких дивизија свим потребним материјалом, произведеним туђом радном снагом. А француска радна снага произвела је за Немачку само у прве две године рата око 5.000 локомотива и 250.000 вагона, а аутомобилска индустрија по 600.000 аутомобила годишње. (Сборник материјалов по историји военного искуства великой отечественной войны, том IV, стр. 370.)

њењу, у унутрашњој структури и структури по гранама производње. Мобилизација радне снаге за потребе ратне армије претставља, као што смо видели, први вид кретања. Други и трећи вид кретања настају као последица проширења производње, концентрације радне снаге по приоритетним гранама и као утицај првог вида.

Кретање једног дела радне снаге из производње на фронт чини да се способна радна снага бројно смањује, чиме се мења и пропорција између физички способних и мање способних радника и смањује број мушкараца а повећава број жена, деце, стараца, инвалида, стране радне снаге итд.

И дечја радна снага добија у ратној економици такође велики значај. Њена употреба јавља се као последица притиска фронта на фондове одраслих мушкараца уопште. Дечји рад се појављује не само као замена мобилисане радне снаге, што у великој мери уствари и јесте, него и као последица проширења производње за потребе вођења рата. Ово потврђује и чињеница што се дечји рад готово потпуно изједначава са радом физички (па и квалитативно) способних радника. У САД је, на пример, у разним гранама производње у априлу 1940 године било запослено 2,609.000 лица од 14—19 година старости. Тај се број повећао у априлу 1944 године на 4,770.000. Од тога је било запослено у прерађивачкој индустрији 1,390.000 или 29,14%, у металургији, металној и хемиској индустрији 560.000 или 11,1%, у пољопривредној производњи 1,090.000 или 22,85%, на разним трговачким пословима 1,010.000 или 21,17%, а 15,74% било је запослено у разним другим привредним гранама.¹⁰⁾

У Совјетском Савезу 1939 године, од укупног броја запослених радника и службеника, отпадало је 6% на радну снагу до 18 година старости. У 1942 години тај проценат се повећао на 15%.¹¹⁾ Изражено у бројкама, то би износило 1939 године 1,872.000, а 1942 године око 4,680.000, што значи повећање за 2,988.000. Међутим, у истом периоду број радне снаге од 18 до 49 година старости смањио се за 3,744.000. Значи да је радна снага, која је у том периоду мобилисана за потребе ратне армије, готово замењена дечјом радном снагом. И у другим земљама обилно је коришћена дечја радна снага. Зато није потребно посебно наглашавати да је неминовна примена дечјег рада у савременим условима вођења рата и да се маса запослене дечје радне снаге повећава у зависности од општег стања слободних људских фондова. Разуме се, коришћење дечјег рада у ратној производњи у модерном рату не може ићи преко одређених граница — не зато што би масовна примена дечјег рада негативно утицала на ратну производњу, него зато што масовне армије такође апсорбују видан проценат малолетног становништва.

¹⁰⁾ Статистическое приложение к журналу *Мировое хозяйство и мировая политика*, окт., нов. 1946.

¹¹⁾ Н. В.: *Военная экономика СССР в период отечественной войны*, стр. 112.

Поред наведених категорија радне снаге, ратна економика у савременим условима користи и радну снагу старијих генерација и инвалида, која се исто тако јавља као важан фактор. Ово тим пре што су старије генерације навикнуте на рад и формиране углавном као радна снага, с једне, и што се старија годишта мање налазе под ударом мобилизације за потребе фронта, с друге стране. Истина, границе коришћења рада и старих генерација и осталих категорија становништва зависе од разних фактора, пре свега, од степена физичког и умног напрезања које захтева ратна производња, јер њихов истрошен и лабилан организам теже издржава радне напоре. Иако се та категорија људи због тога нормално користи за помоћне службе, ипак то не умањује значај употребе њихове радне снаге. Да је то тако може нам послужити и следећи пример. Од укупног броја запослене радне снаге у СССР-у 1939 године отпадало је 9% на особе преко 50 година старости. У 1942 години њихово учешће у производњи је порасло на 12 процената.¹²⁾

Промене у структури радне снаге у ратној економици вршене су у току читавог Другог светског рата.¹³⁾

Пре свега, треба напоменути да нарочито расте улога жена у ратној производњи, пошто оне у савременим условима готово потпуно могу заменити мушкарце на претежном броју радних места. Ево шта о томе говоре искуства из прошлог рата, узето у процентима према укупном броју запослених радника:¹⁴⁾

¹²⁾ Исто.

¹³⁾ Док је 1939 године у Немачкој од укупног броја радне снаге на жене отпадало 36,4%, на страну радну снагу 0,76%, а на мушкарце (домаће припадности) свих узраста 62,84%, дотле је та слика 1944 године изгледала: жене 51,5%, страна радна снага 19,76%, а мушкарци свих узраста 28,74%. А када би се од последњег процента одбило учешће деце, старца и инвалида, онда би мушкараца од 18 до 55 година старости остао мали број. Стање у СССР-у види се донекле јасније. Године 1940 од укупног броја радне снаге на жене је отпадало 33%, на мушкарце преко 50 година старости 9%, на децу до 18 година старости 6%, а на мушкарце од 18 до 49 година старости 47%. Међутим, 1942 године стање је изгледало овако: жене су учествовале у укупном броју радне снаге са 53%, деца до 18 година старости са 15%, мушкарци преко 50 година старости са 12%, а мушкарци од 18 до 49 година старости са 20%, не узимајући у обзир инвалиде. Према непотпуним подацима у САД, у 1940 години жене и деца су учествовали у укупном броју запослене радне снаге са 29,95%, а мушкарци од 19 година и старији са 7,05%. Године 1944 тај се однос променио у корист жена и деце: повећао се на 42,38%, док се број мушкараца смањило на 57,62%. У број мушкараца узети су и старци и инвалиди.

Према материјалима: »The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy«, Oct. 1945; Н. В.: *Военная экономика СССР в период О. В.*, стр. 111, 112; »Statistical Abstract of the United States 1940«; »Survey of Current Business« February, March, July, December 1945 and February, March 1946.

¹⁴⁾ Статистическое приложение к журналу „Мировое хозяйство и мировая политика“, окт., нов. 1946 г.; Н. В.: *Военная экономика СССР в период отечественной войны*, стр. 111.

Земља:	Година:	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Немачка:		36,40	41,28	42,70	46,30	48,90	51,50
САД:		—	24,40	25,10	27,30	32,42	33,92
Енглеска:		27,00	—	33,67	37,16	39,12	39,35
СССР:		—	38,00	—	53,00	—	—

Какву је улогу одиграла женска радна снага може се видети из неких примера из прошлог рата у СССР-у,¹⁵⁾ где је било запослено: у индустрији око 52% (1942), у пољопривреди (1943) 71% и у здравственим установама око 83% жена.

Да би се олакшало коришћење женске радне снаге мора се повољно решити проблем збрињавања деце запослених жена (дечје јасле, обданишта, забавишта, дечји вртићи и сл.).

О кретању радне снаге по гранама производње

Тешко је говорити о структури радне снаге, пошто начела о њеној расподели по производним гранама леже у индивидуалној особености сваке земље, у њеној економској структури. Па ипак, постоје одређени критеријуми на којима се формира процентуални однос радне снаге по врстама производње. У рату постоји далеко оштрија класификација производње по приоритетним и мање важним производима, па и читавим гранама, него у миру. Рат захтева максималан развој једних грана производње, разуме се, на штету других, и уноси поремећај у мирнодопске пропорције привредних грана. Као последица тога долази и до новог процентуалног односа у оквиру радне снаге по гранама производње. Настаје концентрација масе рада у оним производним гранама које имају већу улогу у производњи ратног материјала.¹⁶⁾ Дакле, концентрација радне снаге — у оквиру ратне економике као целине — одвија се у правцу од мање важних ка

¹⁵⁾ Улога жена машиниста на парним машинама порасла је са 6% у 1940 на 33% у 1942 години. Број жена као машиниста на компресорима порастао је у истом периоду са 27% на 44%; као ложача на парним котловима са 6% на 27%; као токара са 16% на 33%; као вариоца са 17% на 31%; као бравара са 3,9% на 12%; као ковача са 11% на 50%; као електромонтера са 32% на 50%; као шофера са 3,5% на 19%, као тракториста са 17% на 40% итд. Н. В.: *Военная экономика СССР*, стр. 111.

¹⁶⁾ Ево како се, например, та концентрација вршила у Енглеској. Број радника у металургији, металној и хемиској индустрији повећао се у 1943 у односу на 1939 годину — разуме се, на рачун осталих грана производње — за 68,5%. А у оквиру тих истих грана индустрије број радника непосредно запослених на производњи ратног материјала повећао се за 302,8%. У истом периоду број радника запослених на производњи артикала за широку потрошњу у овим гранама индустрије смањено се за 47,5%, а у производњи намењеној извозу за 80%. У неким другим гранама индустрије број запослених на производњи ратног материјала повећао се у 1944 у односу на 1939 годину за 77%, док се број запослених на производњи за широку потрошњу смањено за око 49%.

важнијим гранама производње. И не само то. Долази и до померања радне снаге у оквиру појединих грана од мање важних ка важнијим производима.

Када је у питању концентрација радне снаге, онда треба имати у виду да се она не врши само померањем постојеће радне снаге него и попуном новом радном снагом. Међутим, погрешно би било мислити да се концентрација радне снаге врши непрестано и у свим условима у једним те истим гранама производње, например у индустрији. У појединим фазама рата јавља се као приоритетна једна или неколико грана производње које су се пре тога сматрале другостепеним. И обратно, оне гране које су пре имале првостепену улогу, понекад су другостепеног значаја. Разуме се, то су поједине фазе које наступају у конкретној ратној ситуацији, али које тиме не умањују трајну вредност приоритетних грана производње. На пример, индустрија наоружања — као најважнија грана производње за потребе фронта — некада ће уступати део мање стручних, нарочито неквалификованих радника пољопривреди (или ће се њој, уместо индустрији, доделити нови радници) ако општа ситуација захтева да се за одређено време обави, на пример, сакупљање пољопривредних култура или орање, а да се производња наоружања у том времену тиме не доведе у питање. Исто тако, индустрија може додељивати изванредан део радне снаге рударству, грађевинарству, па и оперативним и стратешким групацијама на фронту када то захтева ситуација. Још чешће се дешава да остале гране уступају индустрији — на пример пољопривреда као сезонска грана производње — знатан део своје радне снаге ради повећања производње, и то не само тада када им радна снага није потребна, него и онда када им је најпотребнија ако се у датом моменту јавља већа потреба у производњи друге, важније гране.

Ово, међутим, ниуколико не значи да се радна снага креће номадским начином између грана производње и да се не управља по одређеним принципима. На бази места и улоге сваке поједине гране у оквиру ратне економије формирају се и основне пропорције у расподели радне снаге по тим гранама, али је маневар једним делом радне снаге неизбежан. То се, другим речима, може назвати *интервенцијом* тамо где је стање у погледу радне снаге у датом моменту критично. А за таквим интервенцијама се неизбежно појављују потребе у савременим условима. Интервенције се, додуше, врше на првом месту новом радном снагом, односно „резервом“. Тако су, на пример, органи за мобилизацију и расподелу радне снаге у СССР-у 1943 године морали послати индустрији и грађевинарству 1,320.000 радника, а пољопривреди 3,830.000, на шумска радилишта и производњу дрвног материјала 1,295.000 радника итд. Ти органи су, на пример, хитно мобилисали и послали за потребе одбране Стаљинграда, уместо у фабрике, 195.000 радника, јер су тамо у датом моменту били потребнији. Само та радна снага израдила је 2.800 километара разних утврђених положаја, 1.700 километара потивтенковских ровова,

85.000 ватрених објеката и око 125.000 склоништа и пушкарница, итд. А када је ситуација у Стаљинграду постала озбиљна, од тих истих радника формиран је корпус народне одбране од 75.000 људи који је активно учествовао у одбрани града.¹⁷⁾

Ако ствар тако стоји и ако у модерном рату постоји хронична несташница радне снаге,¹⁸⁾ може ли се онда говорити о „слободном“ избору радних места од стране радника? То зависи на првом месту од тога до ког је степена дата земља ангажована у рату. У САД, па и у Енглеској, могло се у прошлом рату говорити о извесном слободном бирању радних места, али у евентуалном будућем рату тога вероватно неће бити ни издалека онолико колико га је било у прошлом. Међутим, у СССР-у и у Немачкој тога ни у прошлом рату углавном није било, јер су оне због максималног активног ангажовања у рату морале завести оштрије мере за равномерну производњу.

Радна мобилизација ће у далеко већој мери бити нужнија у евентуалном будућем рату него у ранијим ратовима, и то не само разних стручњака већ и шире масе становништва. А под условима радне мобилизације неминовно долази и до дистрибуције радне снаге као најповољније и скоро једине форме да би се отклонила или ублажила њена несташница на оним секторима и у оним гранама производње где је она најпотребнија. То је, уосталом, један од важних услова да би ратоводство могло усмеравати главне напоре тамо и тада где највише захтевају интереси рата као целине. У противном, ратоводство не би могло имати пуну контролу над ситуацијом нити би благовремено могло интервенисати када је то најпотребније. У сваком случају, основни део радне снаге мораће се подвргавати дистрибуцији. Другим речима, онај део ефективне, стално запослене радне снаге у важним гранама, као и онај део који је мобилисан на основу закона о радној мобилизацији, потпадаће планском распореду и контроли одговарајућих органа, без шире аутономије слободног избора места запослења. Плански ће се употребљавати и она радна снага која се позива или се јавља добровољно на повремене радове и поједине радне акције, а нарочито слободни фондови радне снаге. Ти фондови су у савременим условима обично мали (јер се исцрпљују мобилизацијом и за фронт и у производњу), али је и њихово постојање такође нужно, пошто служе као резерва.

Иако се о процентуалном односу радне снаге по гранама производње, када је он већ формиран у току рата, тешко може дати

¹⁷⁾ „Вопросы истории“ бр. 2. 1955.

¹⁸⁾ Под условима примене електронике, тј. аутоматизације у производњи, на први поглед несташница радне снаге претвара се у релативан појам, јер се потребе за људском радном снагом сведе на минимум, а производња се повећава. Али у томе се може ићи само до одређених граница. Аутоматизацијом се, пре свега, не решава целокупна производња; ослобођењем већег броја људи из производње — ратне армије бројно расту, а тиме се повећавају и потребе рата; аутоматизација се у крајњој линији само придружује човеку, али га не искључује из производње. Човекова улога се, дакле, ни тада не мења у суштини.

нека одређенија слика, ипак се може рећи да се он подешава према потребама фронта за ратним материјалом, односно према утрошку рада по јединици производа. Зато индустрија, као најважнија грана, обично апсорбује између 45 и 50 процената масе рада, тако да остало отпада на све друге гране, укључујући и административни апарат. У Немачкој је, на пример, на индустрију отпадало 1943 године 46,24%, а у Енглеској 45,80% радника. На пољопривреду, риболов и шумарство у Немачкој је отпадало 30,93%, а у Енглеској на саму пољопривреду 6,52%. Интересантно је напоменути да је и у Немачкој и у Енглеској број запослених у државном и управном апарату растао из године у годину и да је 1943 године износио: у Немачкој (укључујући и војно-позадинске установе) 10,43%, а у Енглеској 10,42% од укупног броја радника и службеника.¹⁹⁾ За ове примере узета је 1943 година зато што је у тој години — за разлику од ранијих — постојао углавном устаљен процентуални однос запослених по гранама делатности.

Питање стручног оспособљавања радне снаге у рату, на првом месту за индустрију, саобраћај и рударство, поставља се као један од врло важних задатака зато што се фондови радне снаге знатно смањују почетком рата, када мобилизација за потребе фронта обухвата знатан проценат формираних радника у производном смислу, нарочито полуквалификоване и квалификоване радне снаге, и што се потребе за стручном радном снагом, услед проширене производње, знатно повећавају. Треба напоменути и то да у рату изврстан проценат стручне радне снаге отпада и услед ратних дејстава.

Да те екстремне појаве не би довеле ратну производњу у озбиљан положај, мора се у току читавог рата посвећивати највећа пажња стручном оспособљавању радне снаге. Али, при овоме се поставља питање: како и кроз које форме треба стварати стручне кадрове када, поред осталог, ни време то не дозвољава? Изгледа да краткорочне индустријске, занатске, саобраћајне и друге школе и курсеви, као и скраћени факултети за висококвалификовани кадар итд. играју главну улогу, јер су то показала и нека искуства из прошлог рата. У решавању тога проблема важну улогу ће играти и правилно разврставање радника према индивидуалној спреми и склоности, како по радним местима тако и у погледу школства.

Ако се анализирају основни проблеми радне снаге у ратној економици, видеће се да модеран рат увелико укида границе између човека на фронту и у производњи, да готово изједначаје њихове улоге, да врши темељиту поделу рада и да од њих захтева подједнаке напоре ради постизања општег циља. Због тога се радној снази, као једној од важних компонената рата, мора посветити исто толико пажње колико и ратној армији. Ово нарочито важи за мање, а уз то и самосталне и независне земље, које се ослањају и које се објективно морају ослањати на првом месту на сопствене снаге.

¹⁹⁾ *The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy; Ministry of Labour Gazette*, јун 1946; *Monthly Digest of Statistics*, јун 1946, стр. 3; *Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom*, стр. 41-42.